ԱԲՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՑԻ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Լ. Հ. ԲԱԲԱՅԱՆ

XVII դարի վերջում և XVIII դարի մոտ չորս տասնամյակներում ապրած պատմագիր Աբրահամ Կրետացու մասին կենսագրական տվյալներ չեն պահպանվել. հայտնի չեն ծննդյան թիվը, ուսումնառության հանգամանքները, երբ և ում կողմից է ստացել վարդապետական ու եպիսկոպոսական աստիճանները և այլն։ Սակայն գիտենք, որ նա ծնվել է Կրետեի Կանդիա քաղաքում։ Երկու տարվա իրադարձությունների մասին իր գրած օրագրից, ավելի ճիշտ անձնական հիշատակարանից (որը նրա հրատարակիչները խորագրել են «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից»)[1], իմանում ենք, որ ինքը 25 տարի եղել է Թեքիրդաղի (Հռոդոս) հայոց հոգևոր առաջնորդ, 1734 թ. որպես ուխտավոր եկել է էջմիածին Աբրահամ Բ կաթողիկոսի ժամանակ և նույն տարում, կաթողիկոսի մահից հետո, հակառակ իր կամքի, հաջորդել է նրան։ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռից» էլ իմանում ենք, որ Աբրահամ կաթողիկոսն «էր մեծանձն և խելօք, ճարտարալեզու և հանճարեղ... քան զամենեսեան առանել արար զբարեբարութիւնս և զօգուտս սրբոյ Աթոռոյս և ազգիս և բոլոր երկրիս վերոյ... զբաղումս ազատեաց ի մահուանէ, զշատս իջոյց ի կախաղանէ, զբազմաց աչսն և զականջսն և զայլ անդամսն ազատեաց ի հատանելոյ և ի բրելոյ։ Զանհամար գերիս ազատեաց ի գերչաց, և զբազումս զորս տաճկացուցեալ էին կամաւ և թէ բռնութեամբ. յետս դարձոյց և առ ի ձեռաց այլազգեաց։ Եւ զայլ անհամար բարերարութիւնս արար Տաճկաց, Հայոց, Պարսից, Օսմանցւոց։ ...Ապա ի Ռճզե թուին հանգեաւ ի Տէր և սուգ մեծ էած ի վերայ բոլոր երկրիս արևելեան. և թաղեցաւ ի Շողակաթի ի ձախակողմն գաւթին. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի։ Ունի և զգրեանս օգտաբարս արքունական և դատաւորական հոգացեալ, զորս յետոյ գրեսցուք։ Սա թէ իւր և նոյն ժամանակի անցից պատմութիւնն ինքնին յատուկ ունի գրեալ»[2]։

Կրետացու մեզ թողած անձնական հիշատակարանը հավաստում է Սիմեոն կաթողիկոսի տված բնութագիրը նրա մասին։

Այդ անձնական հիշատակարանում նկարագրված են քաղաքական բուռն իրադարձություններ ընդգրկող ժամանակաշրջանում Աբրահամ Կրետացու կյանքում ընդամենը երկու տարվա ընթացքում տեղի ունեցած անցքերը, գրի են առնված նրա հանդիպումները Նադիր-շահի հետ, այդ հանդիպումների արդյունքները, ճանապարհորդությունը դեպի Մուղան և վերադարձը։

---

1 «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից», Վաղարշապատ, 1870։ Կրետացու Պատմության քննական բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը առաջաբանով և ծանոթագրություններով հրատարակել է Ն. Կ. Ղորղանյանը՝ Абраам Кретацн, Повествование, Ереван, 1973.

2 Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 30—31։

Նկարագրված են Նադիրի թագադրման արարողությունները Մուղանի դաշտում, պարսկական բայրամի՝ կրոնական տոնի ծիսակատարությունները: Օրագիրը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում պարսկական պալատական կանոնների, վարչակարգի, բանակի կառուցվածքի ու սպառազինման, պարսից բարքերի, նիստուկացի, ինչպես նաև պարսկա-թուրքական վերջին կռիվների, հատկապես 1735 թ. Եղվարդի ճակատամարտի մասին: Այդ բոլորը գրված են ականատեսի և, որ գլխավորն է, գործող անձի կողմից:

Կրետացին հավաստում է մեզ, որ ինքը գրել է ճշմարիտ պատմություն: Գրվածքի վերջում կարդում ենք. «Աւարտ պատմութեանս խնդրի ի ընթերցողաց սիրելի որգւոց իմոց, զի վասն երկարաբանութեան և պարզաբան լինելոյն անմեղադրելի ունել զմեզ, զի որքան իմ կարն էր՝ ջանացի, որ կարճ համառօտ և պարզ լիցի՝ առ ի հասկանալ ամենայն ումեք. զի եթէ ամենայն անցս մի ըստ միոջէ գրեալ լինէի, ոչ քարտէզ և ոչ մելան բաւական լիներ, այլ այսքան գրեցաւ, զի ցանկացողք առ ի յիմանալ զանցս և զորպիսութիւնս սուրբ Աթոռոյս և զիմ, ահա այս ճշմարիտ պատմութենէս վերահասու լիցի և զովասցի. և եթէ ըստ հաճոյից ձերոց իցէ... ապա թէ ոչ ներեցէք իմում դանդաղութեանս, զի ի մէջ տառապանաց և ի մէջ զբաղմանց վշտաց, և շարշարանաց, և նեղութեանց գրեցի, հիւանդ՝ և խոթացեալ՝ անզօր անձամբ...»[3]:

Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ «այդ պատմությունն իսկապես պատմություն չէ, այլ անձնական հիշատակարան (memoires), և իբրև այդպիսին՝ մեր պատմության մեջ մի առանձին տեղ է բռնում և, կարելի է ասել, եզակի է իր տեսակի մեջ, քանի որ մեզանում պատմական հիշատակարաններ շատ չկան: Աբրահամը մանրամասն արձանագրում է այն, ինչ որ ինքն արել ու գործել, կամ մտածել է, շատ քիչ բան՝ ուրիշներից լսած: Հենց այդ պատճառով ևս Աբրահամի հիշատակարանը շատ հետաքրքիր է, նա ուրիշներին նկարագրելով հանդերձ՝ դարձյալ ավելի ինքն իրեն է նկարագրում, յուր ճաշակը, հասկացողությունները, առաքինություններն ու արիությունը»[4]:

* * *

Ինչպես ասվեց, Աբրահամ Կրետացին 1734 թ. որպես ուխտավոր գալիս է Էջմիածին, մեծ փափագ ունենալով գնալ Տարոնի Ս. Կարապետ և այլ վանքեր, սակայն Աբրահամ Ռ կաթողիկոսը, որին առաջին իսկ պահից Կրետացին շատ էր դուր եկել, թույլ չի տալիս և պահում է նրան իր մոտ: Իր հիշատակարանում Կրետացին գրում է, որ կաթողիկոսի և միաբանների հետ գնացել են Հովհաննավանք, սակայն երկար չեն մնացել այնտեղ, «զի Նրբահայեաց գոլով Վեհն և յոյժ ցաւեցօղ վասն ամենեցուն, ոչ կամէր բնաւ զձանձրանալն ումեք. վասնորոյ աճապարէր դառնալ ի սուրբ Գահն, մանաւանդ զի էր և ժամանակն խառնակ. և ազգի ազգի զրոյցք գային ի լսելիս Վեհին՝ վասն գալստեան Թահմազխանին, և շարժել զօրացն Պարսկային. փութացաւ զդարձն անդրէն առ սուրբ Աթոռն, զի նոգաւցէ զհոգս ամենեցուն»[5]:

---

3 Կրետացի, էջ 90:

4 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. II, Երևան, 1946, էջ 459:

5 Կրետացի, էջ 4:

Կրետացին ողբում է Աբրահամ կաթողիկոսի մահը և նշում, որ իրեն կանչել են Երևանի փաշայի մոտ և հարկադրել ստանձնել կաթողիկոսությունը. «Իսկ ես հրաժարեալ,— գրում է նա,— յայնմանէ՝ սկսայ ասել. թէ չեմ բաւական այդմ գործոյ, և ոչ ունիմ կարողութիւն յամենայն կողմանց, մանաւանդ դարիպ և օտար եմ»[6]: Սակայն փաշան անդրդվելի է մնացել։ «Եդին ի ծառայութիւն և ի ներքոյ լծոյ սուրբ էջմիածնի և Աթոռոյն մեծի սուրբ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին. որ էր թուականն մեր ՌՃՁԳ»[7],—գրում է Կրետացին։

Այս կապակցությամբ նա հաղորդում է տեղեկություններ, որոնք պատմական առումով չափազանց արժեքավոր են ու կարևոր։ Նա հաստատում է Առաքել Դավրիժեցու այն վկայությունը, որ հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները վճռական դեր են խաղացել հայ հասարակական կյանքում, նա գրում է, թե երբ իրեն ստիպել են ստանձնել կաթողիկոսությունը, ասել է, թե «մեր նախնի սովորութիւնն այն է, որ մահսար անեն Սպահան և Ստամպոլ, որ այն Ռ. քաղաքացիք միաբանին, և զմի ոմն ընտրեն և կացուցանեն։ Ապա թէ ոչ՝ սուրբ Աթոռին և կաթողիկոս եստողին մեծ վնաս կլինի, գիր ես ունիմք այսպէս հաստատեալ բազմաց գրով և կնքով»[8]։ Ուրեմն առանց այդ երկու քաղաքների քաղաքացիների համաձայնության (Կրետացին անշուշտ նկատի ունի խոջաներին և դավլաթավորներին), կաթողիկոսության թեկնածու չէին կարող առաջադրել։

Կրետացու պատկերացրած «նախնի սովորությունը» ընդամենը հարյուրամյա պատմություն ուներ և հիրավի, հայ առևտրական կապիտալի երկու այդ խոշոր օջախներն իրենց վճռական խոսքն էին ասում հայ հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում։ Այդ գիտակցել է Կրետացին և աշխատել այդ պատճառաբանությամբ խուսափել կաթողիկոսությունից։ Նա գիտակցել է նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ պարսկա-թուրքական պատերազմների պայմաններում, երբ պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը հիմնականում Արարատյան դաշտավայրն էր իր հայաշատ բնակչությամբ, էջմիածնի գերը, իբրև հայոց հոգևոր կենտրոնի, պարսից արքունիքի համար խիստ մեծացել էր։ Պարսից տիրակալները աշխատում էին ամեն կերպ ապահովել իրենց թիկունքը. փոփոխակի հաջողությունների պայմաններում տեղական բնակչության աջակցությունն ու ռազմական համագործակցությունը խիստ անհրաժեշտություն էր դարձել պարսիկների համար և ստեղծված պատմական կոնկրետ իրադրության մեջ այդ հնարավոր էր ստանալ հայերի հոգևոր կենտրոնի միջոցով։ Անհրաժեշտ էր այդ կենտրոնը ծառայեցնել պարսկական պետության շահերին ու նպատակներին։

Ճիշտ է նշում Ն. Ղորղանյանը, որ Նադիրի՝ առաջին հայացքից բարեկամական թվացող հարաբերությունները Կրետացու հետ թելադրվում էին քաղաքական սիտուացիայով[9]։

Խորաթափանց Աբրահամ Կրետացին շատ լավ է ըմբռնել էջմիածնի և իր նկատմամբ արևելքի բռնակալի՝ Նադիրի, հետապնդած նպատակները և

6 Նույն տեղում, էջ 8։
7 Նույն տեղում, էջ 10։
8 Նույն տեղում, էջ 9։
9 Տե՛ս Абраамм Кретацн, Повествование, Предисловие, էջ 7։

իր հերթին աշխատել է օգտագործել այդ հանգամանքը հայոց կաթողիկոսության վիճակի բարելավման համար, քանի որ այն գտնվում էր ֆինանսական-տնտեսական ծանր դրության մեջ։ Գտնվելով տասնամյակներ հարատևող պատերազմական գործողությունների կիզակետում, էջմիածինը հաճախակի էր կողոպտվում մերթ թուրքերի, մերթ պարսիկների կողմից, նրա գոյատևման միակ միջոցը՝ բռնակալներին կաշառք տալն էր դարձել, սակայն հնարավորությունները վաղուց սպառվել էին և էջմիածինն ընկել էր ծանր պարտքերի տակ։ Կրետացին ասում է. «վասն պակասության փողից՝ որս ոչ գոյր ամենևին, խակ Վանից ծախքն բազում և անթիւ, յոյժ վշտանայի, տառապէի... երբեմն ի հողոյ արդևանց վաճառելով, ... և երբեմն փոխ առնելով, մինչ զի բազում պարտք արարի մինչև ցայսօր. և այսպէս տանջանօք և խղճութեամբ կառավարեցի զսուրբ Աթոռն»[10]։ Վերը նշված հանգամանքի դիտակցումը թեավորել էր Կրետացուն, պահանջկոտ ու հանդուգն էր դարձրել նրան, և նա առիթը բաց չի թողել այն ծառայեցնելու մայր աթոռի շահերին, որքան հնարավոր է շատ արտոնություններ կորզելու գիշատիչ բռնակալից։

Ղարսի վրա արշավելու նախօրյակին Նադիր խանը այցելել է էջմիածին։ Կրետացին ըստ պատշաճի պատասխանել է նրա հարցերին։ Էջմիածնից դուրս գալուց առաջ Նադիրն իր մոտ է կանչել Կրետացուն ու ասել. «Մի՛ հոգար, և մի՛ տրտմիր, և բնաւ մի՛ երկնչիր, այս օճաղս մեր է, և դու մէկ եախշի ծեր մարդ ես, տունդ աւատան լինի. իբրու ասել է թե՝ տունդ չէն լինի»[11]։ «Այս օճաղս մեր է»-ի իմաստը բացահայտում է նաև Երևանի փաշան։ Կրետացին գրում է, թե երբ ինքը նրա մոտ հրաժարվել է կաթողիկոսական պաշտոնից, պատճառաբանելով, որ առանց Սպահանի և Ստամբուլի քաղաքացիների համաձայնության հնարավոր չէ կաթողիկոս ընտրել, վերջինս բարկացել է իր վրա և ասել, թե դա երկար կտևի. «Ահա երկուց կողմանց զօրք և պատերազմունք երևին, և էջմիածին ի վերայ ճանապարհին է, մինչև ցայն օրն վանքն պիտի քակուի, և միաբանք անգլուխ գոլով մինն ոչ մնայ. այլ ցրուին, ասնուհետև ի՞նչ օգուտ է ձեր ընտրութիւնն։ Գնա՛. ահա հրամեցի քեզ, և յանձն առ, և ըստ օրինաց ձերոց կատարեսցեն զկարգ կաթուղիկոսութեան ի վերայ /ձերյ, և կառավարեա՛ զայն թեքքէն։ Չի՛ ոչ միայն ձերն է, այլ մեր թագաւորին է, և մեզ ասպնջատեղ և պիտանացու...»[12]։

«Յետ այսորիկ մտածեցի,— գրում է նա,— վասն երկրին աղատութեան և տառապանաց. զի փողն կարի յոյժ նուազեցաւ և քարշեցաւ, և գրեթէ իսպառ հատաւ։ Վասնորոյ խնդրեցի... խանէն՝ տալ հրաման վասն զառապխանային բանալոյ յԵրևան և արդ արարի վասն Մելիք Յակոբջանին»[13]։

Ապա խնդրել է, որ նահանգի քալանթարն ու մելիքն առանց իր գիտության արքունիքից պահանջվածը (դրամ թե մթերք) չբաժանեն նահանգի գյուղերի ու քաղաքների վրա։ Խանի հրամանով վերականգնել է մայր աթոռի մուլքադարական իրավունքը 7 գյուղերի նկատմամբ (հիշատակագրանում Կրետացին թվում է այդ գյուղերի անունները)։ «Այլև խնդրեցի,— շարունակում է Կրետացին,— զրախամ մի, զի մի ոք եկեալ նեղացուսցէ զնոսա

10 Նույն տեղում, էջ 10։
11 Նույն տեղում, էջ 15։
12 Նույն տեղում, էջ 9։
13 Նույն տեղում, էջ 26։

գիւղական գոլով. նա և առանց իմ գիտութեան՝ գիւղորայից քատխուտայք թէվՃիհ (բաժանում—Լ. Բ.) մի ձգեսցեն ի վերայ աղքատաց. զի շար սովորութիւն ունէին, որ զբեռս իւրեանց ի վերայ աղքատաց շրջէին»։ Կաթողիկոսը նշում է, որ այդ հրովարտակը ստացել է և ուրիշ հրովարտակներ էլ է խնդրել։ Ընդհանուր թվով «առեալ եմ մինչև ցայսօր ավելի քան զվեց բախամ»[14],— գրում է Կրետացին։

Թե այդ «բախամները» նա ի՞նչ դնով է ձեռք բերել և փոխհատուցման ինչքա՞ն և ի՞նչ միջոցներ է ծախսել, չհաշված առատաձեռն նվերները՝ «զձիանքն և զջորիքն, և զայլ պատրաստութիւնս»[15], այդ մասին նա ոչինչ չի գրում, եթե չհաշվենք մի քանի փաստերի ակնարկումը, այն էլ ոչ կաթողիկոսության հետ առնչված, և դա պատահական չէ։ Փոխհատուցման մասին գրելը կվնասեր Նադիրի և իր հետապնդած նպատակներին։ Ստեղծված կոնկրետ պայմաններում Նադիրին ու նրա իշխանավորներին անհրաժեշտ էր հայոց հոգևոր պետից կորզել ոչ այնքան նյութական միջոցներ, որքան բարոյական օժանդակություն ու օգնություն։ Նրանք ցանկանում էին, որպեսզի կաթողիկոսը ժողովրդին պատմի հայ եկեղեցու և իր նկատմամբ նրանց ցուցաբերած «հոգատարության», տրված արտոնյալ վիճակի մասին, քարոզի ու աղոթի նրանց համար, «օրհնութիւնս և զփառաբանութիւնս և երկրպագութիւնս»[16] մատուցանի։ Այսպես, օրինակ, Թավրիզից էջմիածին վերադառնալու և Իբրահիմ խանի ու Նախճավանի խանի՝ իրեն ցույց տված պատվի կապակցությամբ կաթողիկոսը գրում է. «Ընդ առաջ ելեալ էին ամենայն միաբանքն և գյուղականքն մեծ պայծառութեամբ. էին անդ ի գեղն և ի օսմանցւոց (իմա պարսիկ և Թուրք—Լ. Բ.) բազումք, որք տեսեալ զպայծառութիւն հաւատոյս և արարողութեանց մերոց՝ հիացեալ ապշեալ զարմանային որ և մտեալ մեր ի սուրբ տաճարն մեծի ընդհանրական Կաթողիկէի... անկեալ առաջի սրբոյ Իջման տեղւոյն, զանչափական օրհնութիւնս և զփառաբանութիւնս և զերկրպագութիւնս մատուցանելով, ուրախութեամբ և արտասուօք ծանուցաք բոլոր միաբանից՝ և պատրաստ եղելոց, յորմէ իսպառ լցեալ էր եկեղեցին մարդկամբք՝ ի մերազգեաց և յայլազգեաց, զպատճառ, խնդրելոյն զմեզ՝ և մեր գնալոյն, զպատիւն, և զյուսադրութիւնն՝ զոր արար մեզ (Իբրահիմ խանը—Լ. Բ.), յորմէ լսողք հիացեալ զարմանային և փառս տային աստուծոյ. և ապա աղօթս արարեալ և օրհնութիւնս տուեալ արձակեցաք ի խաղաղութիւն»[17]։ Ահա թե ինչն էր առաջին հերթին հարկավոր աշխարհակալության ձգտող Նադիրին ու նրա արքունիքին։ Ավելին, Նախճավանի խանը և միրզա Հասան աղան քիչ է մնացել Կրետացու համար հրապարակի մեջ ծեծեն իրար, նա գրում է, թե խանը իրեն հրավիրել էր Նախճավան, երբ ինքն իր մարդկանցով, թվով 30 հոգի մոտեցել են քաղաքին, խանը և միրզան 200 «երևելիներով» ձիերը հեծած դիմավորել են և մեծ շուքով տարել են քաղաքի մի «թէատրոնանման տեղ», ուր անթիվ մարդիկ են հավաքված եղել և սպասել են իր գալուն։ Երբ ժամանել են այդտեղ, խանը Կրետացուն հրավիրել է իր պալատը, սակայն միրզան թույլ չի տվել գնալու «և ի շատ մաքառելն,

14 Նույն տեղում։
15 Նույն տեղում, էջ 33։
16 Նույն տեղում, էջ 89։
17 Նույն տեղում։

իջան ի ձիոցն, խանն քաշէր իւր կողմն և Միրզէն քաշէր իւր կողմն. և յորժամ տեսի՝ թէ աճի կռիւն և կամին զմիմիանս յանդիմանել, զի մինն խան է և միւսն թագաւորի վեքիլ... Վասնորոյ վաղվաղակի իջայ ի ձիոյն, և մտեալ երկոցունց մէջ՝ աղաչեցի... հաղիւ կարացի դադարեցուցանել ի վիճմանց...»[18]։ Սկզբից իր մարդկանցով գնացել է խանի մոտ, հետո երեք շաբաթ մնացել է Հասան աղայի մոտ։

Կրետացին քիչ ջանքեր չի գործադրել օգտակար լինելու իր ժողովրդին, հնարավորության սահմաններում զերծ պահելու նրան հալածանքներից ու կողոպուտից, ֆիզիկական ոչնչացումից։ Պատահական չէ, որ նա Նադիրին ասել է, թե «մենք վասն Բ իրաց ձեզ ծառայութիւն կանենք. մին վասն հաւատոց մերոց, զի յայտնի պաշտեսցուք զՀաւատս և զքրիստոնէութիւնս, և միւս՝ զի պահեսցուք անարատ զսիրաթս ընտանեաց մերոց»[19]։

Մուղանի դաշտում եղած ժամանակ նա բազում գերիներ է աղատել, ուղարկել Էջմիածին, Աստապատ, Ագուլիս[20]։ «Կրկին թափեցի ի գերեացն որքան որ կարողացայ. և կարացի հնարել և դտանել, փոխ ստակ առի և տուի գին գերեացն...»[21]։ Հացի խիստ սղության պայմաններում պատվիրել է Ագուլիսում այդ ժամանակ գտնվող Աղվանից Ներսես կաթողիկոսին, հոգալ գերությունից փրկվածների կարիքները։ Ի դեպ, վերջինիս մասին Կրետացին գոհունակությամբ նշում է, թե «ինչ գրէի, վաղվաղակի տայր կատարումն»[22]։ Ներսեսին նա իր տեղապահն է համարել, «վեքիլն ու նայիպը», և նրա համար էլ արտոնություններ է ստացել Նադիրից։ Կրետացին գրում է, թե Գյանջայի խաներն ու իշխանավորները «միշտ շամաթայ շլթաղ (զրպարտություն—Լ. Բ.) անելով, ոչ տան թոյլ հանգիստ մնալոյ, այլ միշտ կեղեքեն և կողոպտեն։ Վասնորոյ խնդրի ի մեծութենէդ, որ յայսմհետէ ո՛չ խան, ո՛չ սուլթան կամ Զապութ՝ նորա հետ բան չունենան, զի իմ վեքիլ և նայիպ է, այլ թէ խօսք և զրոյց ունին, ընդ իս տեսցէն»[23]։ Այդ հրովարտակը նա ստացել է ու տվել Ներսեսին։

Կրետացին հիացմունքով է խոսում խնձորեսկցիների մասին, որոնք ամրանալով քարայրներում, որ նա «հիանալի բան» է համարել, հերոսաբար դիմադրել են թուրքերին և Ղարաչուլի քրդերին։ Միաժամանակ դառնացած գրում է, որ Խնձորեսկը առաջ ունեցել է 500 տուն, ինչ իր տեսած ժամանակ քարայրներում դրա կեսն էլ չի մնացել, «զի բազումք սպանեալք էին ի թուրքաց»։ Կրետացին ավելացնում է, թե «փաշայք զօրոք իւրեանց քանիցս անգամ եկեալ էին ի վերայ նոցա, և ոչ կարացին մուտ առնել, այլ պատերազմեալ ընդ միմեանս՝ յետ դառնային ամօթով»[24]։

Ասվեց, որ Աբրահամ Կրետացին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում պարսկական պետության վարչակարգի մասին։ Նա գրում է, թե պարսից սովորությունն էր, մանավանդ Նադիր շահի տիրապետության ժամանակաշրջանում, որ ամեն մի քաղաք երեքական մարդ նշանակի արքու-

18 Նույն տեղում, էջ 88—89։
19 Նույն տեղում, էջ 86։
20 Նույն տեղում, էջ 64։
21 Նույն տեղում, էջ 66։
22 Նույն տեղում, էջ 64։
23 Նույն տեղում, էջ 74։
24 Նույն տեղում, էջ 74—75։

նական եկամուտների ու ծախսերի վրա հսկելու նպատակով։ «Առաջնոյն ասեն միրալէ վէքիլ, *որ է* զապիթ միրի յի *հետ* իլախայ *ունողաց վերայ. և է երիցն մեծ հրամայող՝ և ի վեր նստող քան զմիւս երկուսն, և սա է առնող տուող և դատաստան անող՝ որպէս մեծ* տէֆթէրտար, *բայց ոչ առանց միւսոցն գիտութեան, այլ համակամութեամբ։ Երկրորդին ասեն՝* Վէզիր, *որ է միջինն և ունի* զտէֆթէրն *նահանգաց, և ամենայն եղեալ* կեյսուրի *և* կիտաբի, իրատի *և* մասրաֆի *(ելևմուտք—Լ. Բ.)։ Եւ զերրորդն ասեն՝* միրսօֆի՝ *որպէս թե* տէֆթէր էմի, *որ զամենայն* տէֆթէրներն *նա ունի, և «Արքունի* տէֆթէրին *շինողն է. և տեղն ի տեղ գիւղորայքն և* պէկլիկ *եղած* մուլքեր *նորա գիտութեամբն է և նորա ձեռին»*[25]։

Կրետացին որոշ տեղեկություններ է հաղորդում ջիղիեի—գլխահարկի ծանր լինելու մասին։ Գրում է, թե իրեն դիմել են շամախեցի երկու քահանա և հինգ-վեց իշխան, խնդրելով միջնորդել շամախեցիների համար այդ հարկը թեթևացնելու մասին, քանի որ «շատ պահանջէին, խնդրեցին առաջի սահմանին՝ տնով մարդու՝ Գ ղուշ և կէս»[26]։

Կրետացին նշում է նաև վարչական մի քանի այլ պաշտոնյաների անուններ՝ մուհիրտար, ռախամլար, մաւարպաշություն *կամ* սաճապայար[27] *և* մոլլապաշ[28], էլիպաղանլի[29]։ *Առաջինը նշանակում է կնիք պահող—կնքապահ, երկրորդը՝ րախամներ—հրովարտակներ գրող, «այլ և ի վերայ գրողաց՝ սրբագրող որպէս ռէյիզ» (ռայիս՝ պետ—Լ. Բ.), երրորդը՝ «դրամափործ, պետ՝ որ ուղղէ ղժամացոյցս, և կշռեալ փորձէ զդրամս հրահալելիս»*[30], *չորրորդը՝ օրենսգետների գլխավոր—պետ, հինգերորդը՝ շահին անմիջապես սպասարկողներ—խաների որդիները*[31]։

Հետաքրքիր են նաև Կրետացու հաղորդումները Նադիրի պահակազորքի կազմի, նրա ռեժիմի, հանդերձանքի և սպառազինման, ինչպես նաև հրամանատարների ռոճիկների չափերի մասին։ Ըստ այդ հաղորդումների, պահակազորքը բաղկացած է եղել 7 հազար հոգուց։ Յուրաքանչյուր օր պահակ են կանգնել 2 հազար զինվոր, որոնք 24 ժամ կանգնելուց հետո 2 օր հանգստացել են, նրանց փոխարինել է երկրորդ երկհազարյակը, սրանց էլ՝ երրորդը։ Այնուհետև գրում է, թե մյուս հազարը կազմել են՝ 350 սպասավոր նժույգաձիդները, 350 հանդերձապահները, 350 էլիաղաճլիները իրենց տասնապետներով ու հիսնապետներով։ Հազարապետի ռոճիկը տարեկան եղել է Ճ թուման, հիսնապետինը՝ ԼԶ թուման և տասնապետինը՝ ԺԵ թուման[32]։

Այնուհետև պատմագիրը տալիս է պահակազորքի ու ողջ բանակի հանդերձանքի ու զենքի նկարագրությունը, գովեստով է խոսում հատկապես պարսկական հեծելազորի մասին։ Նկարագրելով Եղվարդի ճակատամարտն ու պարսիկների հաղթանակը, Կրետացին գրում է, որ ինքը դրանից երեք օր հետո եղել է ճակատամարտի վայրում և իր աչքով տեսել նրա ողբերգական

25 *Նույն տեղում, էջ 59։*
26 *Նույն տեղում, էջ 65։*
27 *Նույն տեղում, էջ 70։*
28 *Նույն տեղում, էջ 68։*
29 *Նույն տեղում, էջ 60։*
30 *Նույն տեղում, էջ 119։*
31 *Նույն տեղում, էջ 60։*
32 *Նույն տեղում, էջ 72։*

վախճանը թուրքերի համար։ «Ճանապարհին հանդիպեցայ դիականցն, սկսեալ ի Աշտարակայ հանտէն մինչև ցնդեւարդ՝ անթիւ բազմութեան սպանելոցն. և դեռ ևս կային ոմանք կենդանի, որ և խուզէին Պարսիկք զայնպիսիսն և սպանէին, որպէս և տեսայ աչօք իմովք մինչ դնայի ի Ճանապարհին. որ և վերայ հասայ հայու մի կիսամեռի՝ մինչ կամէին մահացուցանել, և թափեցի ի ձեռաց նոցա. և ցիմ շաթիր Պողոսն ի հետ եդի բառնալով ի վերայ դրաստու, և ետու տանել ի Աշտարակ ի խուցն եկեղեցւոյն. և պատուիրեցի՝ զի քահանայք հոգ տարեալ խնամք տարցեն, որ և դտեալ զառողջութիւն... այլ և բազում վիրաւորեալք որք գերծան ի պատերազմէն, եկին երկրորդ օրն ի յէջմիածին, թուրք, հայ, հոռոմ, և բազմաց դեղ առնել ետու, ի զիշերով զտաճկունսն յուղղոյ եդինք յԵրևան, և այլք ի մերայնոց և ի Յունաց, ոմանք մեռան և ոմանք առողջացեալ գնացին ուր և կամեցան»[33],— գրում է նա։

Պատմագիրն իր հիշատակարանում զգալի տեղ է հատկացրել Մուղանում Նադիրի թագադրման արարողությունների և պարսկական կրոնական տոնի--բայրամի, ծիսակատարությունների նկարագրության, որ հետաքրքիր է պարսիկների նիստուկացի ու բարքերի ուսումնասիրության առումով։

Աբրահամը, հայ եկեղեցու շահերից ելնելով, միտումնավոր ձևով ձգտել է Նադիրին ներկայացնել իբրև քրիստոնեասեր, հայերին ընդառաջող, իր և կաթողիկոսության նկատմամբ բարյացակամ տրամադրված ու հոգացող անձ։ Միաժամանակ նա մի քանի նախադասությամբ, բայց չափազանց դիպուկ կերպով բացահայտում է Նադիր բռնակալի դաժանություններն ու նրա պատճառած արհավիրքները և անարդանքի սյունին է դամում նրան հենց իր՝ Նադիրի բերանով։ Հիշատակարանում ասված է, թե Մուղանում Նադիրը խորամանկությամբ դիմում է հավաքված իշխանավորներին, ասելով թե՝ «ընտրեցէք ի ձէնջ զայլ ոմն, կամ ընտրեցէք զայր մի՝ որ կարիցէ կառաւարել զձեզ և զերկիրն. և ի ձեռք վեր առէք ինձմէ... և շատ անդամ հրաժարէր։ Բսկ խաներն ստիպէին, աղաչէին, շողոմորբեալ աղերսէին, և հաւանեցուցանէին... պատասխանի ետ... Վալինամաթն (Նադիր—Լ. Բ.) և ասաց... բազումք ինձանէ պետամաղ են եղեալ, և իրաւունս ունին, զի բազմաց ապրանս խլեցի. զբազումս մահացուցի, զոմանս կորուսի. և յոլովից զոսկին և զարծաթն խլեցի, և շատ տեղիս աւերեցի և գերկիրս սասանեցուցի և աղքատացուցի, վասնորոյ բաւական է այս չափս, թո՛ղ հանգչին մարդիկք զոնէ յայսմհետէ ի ենդուրենէ յայսմանէ»[34]։ Իր այս բնութագրումով, ուր մեր առջև հառնում է արևելքի իսկական բռնակալ Նադիրը, Աբրահամ կաթողիկոսը հոգս է ցնդեցնում Նադիրի՝ իր իսկ ստեղծած միտումնավոր, կեղծ պատկերը։ Այս մի քանի նախադասություններն են երևան բերում իսկությունը, դրանք են, որ տալիս են բռնակալի ու նրա իշխած ժամանակաշրջանի ճիշտ ու օբյեկտիվ պատկերը։ Զմոռանանք, որ Աբրահամ Կրետացին այլ կերպ չէր կարող վարվել. նրա կողմից Նադիրին իդեալականացնելը թելադրված էր օրվա պահանջով և որոշակի նկատառումներով։ Հայ պատմագիրների մոտ Հայաստանի բռնակալներից և ոչ մեկը իր բերանով նման ինքնախարազանում չի արել։ Մեր պատմագիրները անարդանքի սյունին են դամել միայն մահկանացուները կնքած բռնակալներին, մինչդեռ Կրետացին այդ տողերը գրել է ոչ միայն

33 Նույն տեղում, էջ 19։
34 Նույն տեղում, էջ 54։

Նադիրի կենդանության, այլև փառքի օրերին։ Ինչպես խաներն են Մուղանում Նադիրին, Կրետացու խոսքերով ասած, «շողոքորթեալ աղերսէին», այնպես էլ ինքն է, ահի ու սարսափի տակ հարկադրված «շողոքորթեալ» գովերգել նրան՝ դարձնելով «երկրորդ Ալեքսանդր»։ Սակայն միաժամանակ խիզախություն է ունեցել այդ մի քանի նախադասությամբ ընթերցողին հասկացնելու, որ իրողությունը Նադիրի բերանով ասվածն է, և ոչ իր շռայլած գովերգումը։ Նկատենք նաև, որ Կրետացու գովքը Նադիրի գրված դիրքի գովքն է և ոչ նրա կատարած գործերի։ Ընդհակառակն, երկրի ներքին կյանքի, ժողովրդի վիճակի նկարագրություններում խոսվում է այն մասին, որ ամենուր հացի, ուտելիքի սղությունն է տիրել, գյուղացին սերմ չի ունեցել ցանելու, քարշող ուժ չի ունեցել վարուցանք անելու համար, ճանապարհներն անապահով են եղել, անգամ իր՝ Կրետացու ձին են գողացել[35]։ «Եւ ոչ եթէ միայն ի Մուղան էր նուաղութիւն հացի,— գրում է Կրետացին,— այլ յամենայն տեղիս Թավրիզու՝ և այսր՝ և ի Տուղախ, ի Կէնճէ, ի Ղազախ, ի Լօռի, ի Վրացտուն, ի Գեղամայ ծովի եզերայքն, ի Ծաղկնուձորն, ի Ղափան, ի Նախիջևան և յԵրեվան... յետի օրերն թանկացաւ ցորեանն և գարին ի Մուղան, և եղև Թավրիզի լիտրն Ա զօլաթա (երեսունանոց) և Ժ թիմին, որ է ԹՃ դրամ. և ի փետրվարի ԻԱ... վասն ճէղիէին, զոր շատ պահանջէին, խնդրեցին առաջի սահմանին՝ տնով մարդու՝ Ի զուշ և կէս»[36]։ Նա դառնացած գրում է, որ Շամախին ավերելուց հետո Նադիրը հրամայել էր կենդանի մնացած շամախեցիներին բնակեցնել մի շատ անբարենպաստ տեղում, ուր օդն ապականված էր, ջուրը քիչ, և ավելացնում է. «Տաճկունք՝ որք են Լակզիք և Սուննիք՝ վշտացուցանէին և տառապեցուցանէին զԱզգն մեր»[37]։ Այնուհետև գրում է, որ նրանք իր օգնությանն են դիմել և ինքը ստիպված է եղել դիմել շահին, խնդրելով նրանց նոր բնակավայր շինելու համար տեղ հատկացնել, ջիղիեն պակասեցնել և նեղիչներին սանձահարել[38]։

Այսպիսով, Կրետացու՝ Նադիրին տրված «մեծախելք», «հանճարեղ» պիտակներն օդից կախված են մնում, իսկ ինչ վերաբերում է «մեծաբախտ», «մեծալոր» պիտակներին, ինչպես նաև «երկրորդ Ալեքսանդր» հորջորջմանը, ապա դրանք հանդիսանում են Նադիրի՝ պատերազմներում ձեռք բերած փառքի ու դրա շնորհիվ ստեղծած ահ ու սարսափի մթնոլորտի ազդեցության տակ տրված «շողոքորթեալ» մեծարումներ։ Որ իսկապես Կրետացու կողմից Նադիրի իդեալականացումը շողոքորթյալ գովերգություն է եղել, ընթերցողին համոզում է նրանից մոտ 50 տարի հետո գրված «Պատմութիւն Պարսից» երկի հեղինակ Խաչատուր Ջուղայեցին։ Այդ գրքում կարդում ենք. «Աւղ՝ Երանի թէ Նատիր արքայն ըստ հաւասար քաջութեան իւրոյ՝ բարոյական առաքինութեամբ պերճացեալ իցէր և բարգաւանեալ... բայց նա այնման չափազանցաբար ի յանողորմութիւնս և յամբարտաւանութիւնս հակեալ ձգտեցաւ մինչ զի ասեն թէ՝ նա երբեմն զգայլս անբանս՝ սատակապէս տուժեաց տուգանօք»[39]։

35 Նույն տեղում, էջ 66։

36 Նույն տեղում, էջ 65։

37 Նույն տեղում, էջ 66։

38 Նույն տեղում։

39 «Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցւոյ Պատմութիւն Պարսից». Վաղարշապատ, 1905, էջ 272—273։

Խաչատուրը Նադիրի՝ Կրետացու վկայած ինքնախարազանումն այլ ձևով է ներկայացնում, ասում է, թե մի անգամ Նադիրն իր մեծամեծներին հավաքել ու ասել է. «Ահա դուք արք անողորմք և խիստք, և ես ի վերայ ձեր պատիժ և պատուհաս ի տէառնէ առաքեցեալ։ Արեմն՝ ասէ՝ մի ոք այսուհետև զիս պախարակեալ հեգնեսցէ որպէս թէ ես իցեմ վատ և անողորմ,— Խաչատուրն անմիջապես բացականչում է,— Ա՛հա արդարև ճշմարիտ վճիռ՝ որ զնմանէ արտադրեցաւ առ նոսա»[40]։ Այսպես նա ավելացնում է. «...այնուհետև զսկզբնաւորեցաւ չար բռնակալութիւն Նատրր արքայի, որ բռնակալութիւն աղուանից ազգին[41] առ որով համեմատելով՝ թեթևագոյն գտանի, և նորայնն յոյժ ծանրագոյն»[42]։

Կրետացին չի վլացել ցույց տալու «արի», «մեծախելք», «մեծաբախտ» Նադիրի խոսքի և գործի միջև անհամապատասխանությունը։ Նույն Նադիրի հրամանով, որ Թիֆլիսում իր մեծամեծներին ասել էր, թե «չի լինի թէ նեղացնէք զազգս Հայոց՝ կամ վնասէք», հենց նույն ժամանակ Թիֆլիսից 300 հայ ընտանիք պետք է քշվեր Խորասան, նույնքան էլ՝ Արարատյան նահանգից։ Այդ կապակցությամբ Կրետացին գրում է. «Բռնութեամբ հանեալ ի բնակութենէ իւրեանց քշեցին ի Խորասան»[43]։ Թիֆլիսեցիների մասին գրելիս նա նշում է. «բազումք որ լսէին զձայն և զգրաւիլն իւրեանց, գային յեկեղեցին՝ յորում ապաստանեալ էի, և կական բարձեալ ողբային և աղաղակն յերկինս ելանէր. լային, գոռային, գոչէին, յերկիր անկեալ թաւալէին և աղիւսէին, զի խնդրիցեմ ի խանէն ապատել զնոսա, և մի վարել ի յօտար երկիր։ Իսկ տառապեալս տեսանելով զաղետս ժողովրդեան՝ արանց և կանանց, փղձկեալ այրեցեալ սրտիւ, և արեան արտասուս իջուցանէի, և դեգերեալ ատտանդական ի դրունս մեծամեծաց պաղատէի, աղաչէի, հայցէի, և աղէրսէի ազատիլ նոցա ի յայն վշտաց։ Որ և... ի պատճառէ իմեքէ՝ քաղցրացաւ սիրտ խանին, և եթող զնոսա։ Բայց Գռ. թուման, և Գռ. սօմար ցորեան, որ և ժողովեալ հասուցին և գերծան»[44]։ Նադիրի սիրտը քաղցրացել է ոչ թե «ի պատճառէ իմեքէ»-ից, այլ ստացած կաշառքից։ Սակայն նա, ով կարողացել էր նյութական փոխհատուցում տալ «բարերար» շահին՝ իր խնդրանքը չմերժելու համար, հաշվի էր առել թիֆլիսեցիների նյութական հնարավորությունները, մի բան, որ չէր կարող անել արարատցիների կապակցությամբ, քանի որ նրանք ի վիճակի չէին այդչափ փոխհատուցում տալ ու փրկվել։ «Նոյնպէս և վասն Արարատու երկրին 3 (70) տանն շատ և անխոնջ տանջեցայ և տառապեցայ, և ոչ եղև հնար...»[45],— դառնացած գրում է Կրետացին։

Կրետացու մի վկայությունն այն մասին, թե Նադիրն իր նախկին գրագրին կարգել է պատմարան՝ «գրել զպատմութիւն եղելոց իւրաց՝ և վասն թագաւորելոյն իւր»[46], հիմք է տալիս երկու հավանական ենթադրության հանգելու. մեկը, որ իմանալով այդ մասին, Կրետացին ինքն է շտապել այն գրելու, մյուսն այն, որ այդպիսի պատմություն գրելու պատվեր թերևս նա ստա-

---

40 Նույն տեղում, էջ 271։
41 Խոսքը Աֆղանների մասին է (Լ. Բ.)։
42 Նույն տեղում, էջ 272։
43 Նույն տեղում, էջ 25։
44 Նույն տեղում։
45 Նույն տեղում։
46 Նույն տեղում։

ցել է հենց Նադիրից և որ վերջինիս պահանջով է նա իր գրվածքի մի օրինակը և կոնդակը ուղարկել Պոլսի պատրիարքին և Ադրիանապոլսի մահտեսիներին՝ արևմտահայության իշխող վերնախավի մեջ էլ վստահություն ձեռք բերելու և մեծարվելու նպատակով։

Աբրահամ Կրետացու թողած ծավալով փոքր, բայց պարունակած նյութով արժեքավոր անձնական հիշատակարանը կարևոր աղբյուր է Հայաստանի և Պարսկաստանի XVIII դարի 30-ական թթ. պատմության ուսումնասիրության և Նադիրի ու նրա ժամանակաշրջանի մասին ճիշտ պատկերացում ունենալու համար։

АБРААМ КРЕТАЦИ

Доктор историч. наук Л. О. БАБАЯН

(Резюме)

В статье показывается, что «Повествование» католикоса Абраама Кретаци представляет собой важный источник для изучения истории Армении и Ирана 30-х гг. XVIII в. В этом сочинении Кретаци описывает свою жизнь в течение двух лет, богатых политическими событиями, свои встречи с Надир-шахом, привилегии, полученные Эчмиадзином от него, свое путешествие в Муган. Подробно описывается коронация Надир-шаха в Муганской степи и сопровождавший ее персидский религиозный праздник байрам. Сочинение Кретаци содержит интересные сведения об этикете персидского двора, системе управления, о персидской армии и ее вооружении, тяжелой налоговой политике и ее последствиях, о правах и обычаях персов, а также о персидско-турецких войнах, в особенности о битве при Егварде в 1735 г.